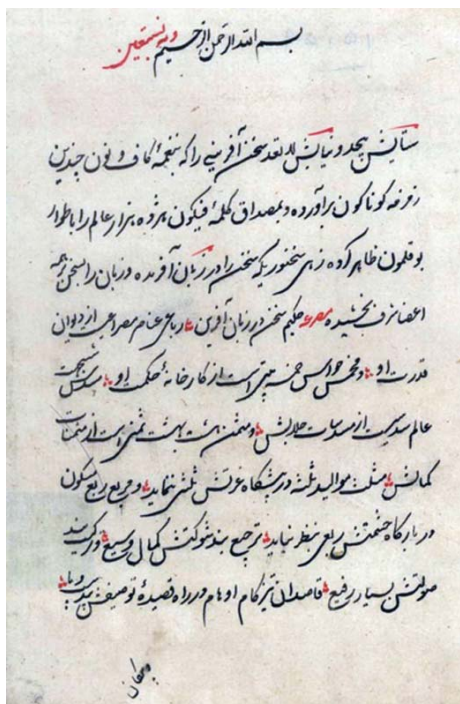

نقدی کوتاه بر تصحیح انوار احمد بر تذکره انیس الاحباء

مروارید رفوگران*

این تذکره تاکنون چند بار به چاپ رسیده است؛ نخستین بار تلخیص و ترجمه اردوی این اثر به کوشش سید شاه عطا الرحمن عطا کاکوی، به سال ۱۹۷۱م در پتته به چاپ رسید.^۴ پس از وی، انوار احمد این تذکره را در سال ۱۹۹۶م منتشر ساخت و آن را در سال ۱۹۹۹م به چاپ مجدد رساند. ناشر این اثر، کتابخانه خدابخش در پتته بود.

صفحه آغازین نسخه مجلس

از مقدمه این اثر بر می آید^۵ انوار احمد همه نسخه‌های خطی این تذکره، در تمامی کتابخانه‌های دنیا را در اختیار

با سلطه محمود غزنوی (حک: ۳۸۹-۴۲۱ق/۹۹۹-۱۰۳۰م) بر سرزمین هند در سال ۳۹۱ق/۱۰۰۱م، زبان فارسی وارد این سرزمین شد. طولی نکشید این زبان در این سرزمین رسمیت یافت و به زبان درباری مبدل شد.^۱ سلطان محمود، در جنگ‌ها — به ویژه در فتح کالنجر و قنوج و گشودن بتکده سومنات — فرخی، هزاردستان زبان فارسی را همراه خود برده بود که این امر به گفته نفیسی^۲ برای اولین بار، زمینه‌ساز آشنایی هندیان با زبان و ادب فارسی شد؛ انس و الفت هندوان با زبان و ادب فارسی در قرن ۷ و ۸ق، با ظهور شاعران پارسی‌گویی همچون امیر خسرو دهلوی و حسن دهلوی — که سعدی هندوستان لقب گرفت — به اوج خود رسید.^۳

شاید بتوان یکی از مهمترین عوامل بالندگی این زبان را در شبه قاره هند، رواج تذکره‌نویسی در میان هندوان دانست که اثر خود را به زبان فارسی که حلاوت آن، کامشان را شیرین ساخته بود؛ تألیف می کردند.^۴

یکی از اینگونه آثار، تذکره انیس الاحباء یا تذکره التلامذه از موهن لعل انیس (د بعد از ۱۱۹۷ق/۱۷۸۳م) — از شاعران سده ۱۲ ق/۱۸م هند — است. او از شاگردان میرزا محمد فاخر مکین (۱۲۲۱ق/۱۸۰۶م) بود. این تذکره در احوال و اشعار شاگردان مسلمان و هندوی میرزا فاخر مکین است که با سبکی دور از تکلف، با زبانی ساده، بی‌آنکه ترتیب الفبایی شاعران را رعایت کرده باشد؛ نگاشته شده است. از ویژگی‌های مهم این تذکره، همنشینی مؤلف با بسیاری از شاعران، هندو بودن مؤلف و نکته‌سنجی او در شرح احوال شاعران، هندو بودن بسیاری از شاعران، انعکاس تأثیرپذیری شاعران هندی از شاعران فارسی زبان، اشاره به حوادث تاریخی و... است.^۵

* کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، پژوهشگر و مؤلف

۴. مسعودی، ۷۲۱/۱۴.

۳. صفا، ۱۳۷/۲-۱۴۵-۱۴۰، ۱۴۷.

۲. نفیسی، ۵۶۷.

۱. مؤذنی، ۱/۲؛ نفیسی، ۵۶۶؛ نیز نک: دادبه، ۲۷.

۷. انوار احمد، ۴۹-۵۱.

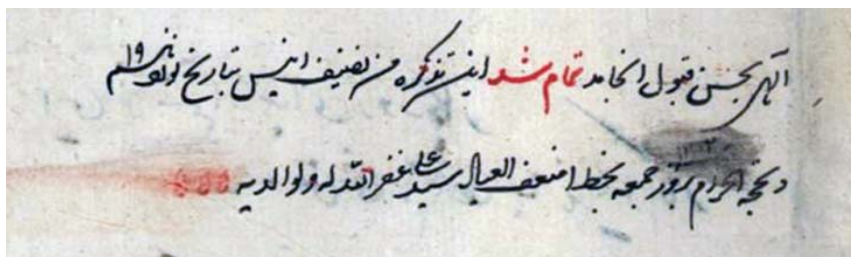
۶. ناطق شریف، ۶۷۵/۱.

۵. نک: انیس، نسخه B1، سراسر اثر.

داشته و برای تصحیح از آنها بهره جسته است. اما شواهد و بعضاً اشکالاتی که در تصحیح ایشان دیده می‌شود، این سؤال را ایجاد کرده است که آیا وی تمام نسخه‌ها را واقعاً در اختیار داشته است.

بخش قابل تقسیم است:

الف) عدم انعکاس نسخه اساس و نسخه بدل‌ها در متن:
مصحح در پاره‌ای موارد، صورتی را در متن اثر درج کرده که هیچ مصداقی در نسخه اساس یا یکی از نسخه بدل‌ها نداشته

صفحه پایانی نسخه مجلس

که یقین حاصل کنیم وی از نسخه‌های این اثر استفاده کرده است، مانند نمونه‌هایی چون:
از این جهت^۸ ← به جای ← ازین جهت
تا من خجل از خلق شدم گفت به مردم^۹ ← به جای ← تا من خجل از خلق شوم گفت به مردم
صیاد ستمکاره بنه گوش خدا را^{۱۰} ← به جای ← صیاد ستمکار بنه گوش خدا را
ویران شد آنقدر که نشانی از او نماند^{۱۱} ← به جای ← ویران شد آنقدر که نشانی از او نماند
زین بحر^{۱۲} غم سپند آسا ← به جای ← زین مجمر غم سپند آسا
گهی بر طور و گه بر بیستون سر می‌برم^{۱۳} شاید ← به جای ← گهی بر طور و گه بر بیستون سر می‌زنم شاید
زورق عاقبت^{۱۴} ماست که از صرصر عشق ← به جای ← زورق عاقبت ماست که از صرصر عشق
غمش^{۱۵} ملول که دردت شنیدنی دارد ← به جای ← غمش ملول که دردت شنیدنی دارد

نگارنده در حال حاضر مشغول تصحیح این اثر با استفاده از تمامی نسخه‌های خطی موجود در دنیا (از جمله نسخه مجلس شورا به شماره ۸۹۳ و نسخه بریتیش میوزیم به شماره ۱۶۸۰۷ و ۲۲۷) است، اخیراً با مقایسه برخی از این مخطوطات با چاپ انوار احمد متوجه برخی اشکالات در تصحیح ایشان شد، که لازم دید، به برخی از آنها در قالب یادداشتی کوتاه اقدام نماید.
موهن لعل در طول حیاتش چندین بار تذکره خود را بازنویسی و هر بار شاعران جدیدی را اضافه کرده است. قدیمی‌ترین نسخه بازمانده از بازنویسی اول که دربرگیرنده احوال و اشعار ۵۱ شاعر می‌باشد؛ نسخه کتابخانه مجلس شورا است. بنا بر گفته انوار احمد، نسخه مجلس، نسخه اساس او در تصحیح این تذکره بوده است، اما شواهد بسیاری در سراسر کتاب به چشم می‌آید که نشان می‌دهد ایشان این نسخه را در اختیار نداشته و یا دچار اشتباهات زیاد در خواندن و تصحیح تذکره شده است.
اشکالاتی که در تصحیح انوار احمد دیده می‌شود به چند

۸. انیس، به کوشش انوار احمد، ۱۷۰ قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۱b / نسخه (B1) ۷۱b / نسخه (B2) ۷۵b.
۹. انیس، به کوشش انوار احمد، ۱۷۲ قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۳a / نسخه (B1) ۷۲b / نسخه (B2) ۷۷a.
۱۰. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۷۳ قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۳a / نسخه (B1) ۷۳a / نسخه (B2) ۷۷b.
۱۱. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۷۳ قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۳b / نسخه (B1) ۷۳a / نسخه (B2) ۷۷b.
۱۲. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۴۲ قس با همو، نسخه مجلس برگ ۵۵a / همو، نسخه (B1) برگ ۵۴b.
۱۳. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۳۹ قس با همو، نسخه مجلس برگ ۵۳b / همو، نسخه (B1) برگ ۵۳b.
۱۴. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۷۶ قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۵b / همو، نسخه (B1) برگ ۷۵a.
۱۵. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۳۳ قس با همو، نسخه مجلس برگ ۴۹b / همو، نسخه (B1) برگ ۴۹b.

هر دم از حدعلم^{۱۶} بی سبب آزاری هست ← به جای ← هر دم از مدعیم بی سبب آزاری هست
در سینه جهان^{۱۷} دارم ای دوست غم عشقت ← به جای ← در سینه نهان دارم ای دوست غم عشقت

ب) عدم درج نسخه اساس و درج نسخه بدلها در متن:
در برخی موارد، مصحح این اثر صورت مندرج در نسخه بدل را مرجح بر نسخه اساس دانسته و بدون دلیل موجه از صورت نسخه اساس گذشته و صورت نسخه بدل را برگزیده است، مانند مواردی چون:

دار الخلافه^{۱۸} ← به جای ← دارالخلافه
سخن گویانند^{۱۹} ← به جای ← سخن گویانست
ز فرط شوق هر حرفی به خود پیچیده در کاغذ^{۲۰} ← به جای ←
ز فرط شوق بر حرفی به خود پیچیده در کاغذ
خود مگر هستند چشمانش نظیر یکدگر^{۲۱} ← به جای ← خود
مگر هستند چشمانت نظیر یکدگر
گویا این معنی را...^{۲۲} ← به جای ← و با این معنی را...
تختگاه تست دل آنجا بتی را ره مده^{۲۳} ← به جای ← تختگاه
تست دل اینجا بتی را ره مده
آمد برون ز سینه بهر آه پاره‌ای^{۲۴} ← به جای ← آید برون ز
سینه بهر آه پاره‌ای

ج) انعکاس ندادن اضافات و نواقص نسخه بدلها در پاورقی:

ولد بشن^{۲۵} ← به جای ← ولد رای بشن
دیوان آتارام نواب وزیر الممالک شجاع الدوله^{۲۶} ← به جای
← دیوان آتارام دیوان نواب ابوالمنصور خان والد نواب وزیر
الممالک شجاع الدوله
مهارجه نراین^{۲۷} ← به جای ← مهارجه مهانراین

د) انتقال اشتباهات کاتب نسخه بدلها در متن و بی توجهی به نسخه اساس:
دریافت دقایق شعر به قدر ادراک حاصل نموده^{۲۸} ← به جای ←
دریافت دقایق شعر نموده

ه) دست بردن در رسم الخط مؤلف یا کاتب نسخه‌ها:
تپان انقدر مرغ بسمل نباشد^{۲۹} ← به جای ← تپان انقدر مرغ
بسمل نباشد
سینه‌ام از تیغ بشگافید دل بیرون کنید^{۳۰} ← به جای ← سینه‌ام
از تیغ بشگافید دل بیرون کنید

و) عدم رعایت امانت و حذف برخی ابیات به دلیل اشکال در خوانش
با مقایسه متن نسخه انیس الاحباء به کوشش انوار احمد با
نسخه مجلس شورای ملی و دیگر نسخه‌های موجود این اثر،
نمونه‌هایی در سراسر کتاب دیده شد که مصحح در قرائت آن
مشکل داشته و نتوانسته است گزینه مناسب را انتخاب کند و

۱۶. همو، به کوشش انوار احمد، ۲۴۷ قس با همو، نسخه مجلس برگ ۹۰a/ همو، نسخه (B1) برگ ۱۱۲a.
۱۷. همو، همو، به کوشش انوار احمد، ۱۵۷ قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۰b/ همو، نسخه (B1) برگ ۶۳a.
۱۸. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۷۰/ همو، نسخه (B2) ۷۵b قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۱b.
۱۹. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۷۰/ همو، نسخه (B2) ۷۵b/ همو، نسخه (B1) ۷۱b قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۱b.
۲۰. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۷۲/ همو، نسخه (B2) ۷۷b/ همو، نسخه (B1) ۷۳b قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۳a.
۲۱. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۷۱/ همو، نسخه (B1) ۷۲a قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۲a.
۲۲. انیس، به کوشش انوار احمد، ۱۷۱/ همو، نسخه (B2) ۷۶a قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۲a.
۲۳. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۷۱/ همو، نسخه (B1) ۷۲a/ همو، نسخه (B2) ۷۶a قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۲a.
۲۴. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۷۲/ همو، نسخه (B1) ۷۲a قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۲b.
۲۵. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۷۰/ همو، نسخه (B1) ۷۱b.
۲۶. همان جاها.
۲۷. همان جاها.
۲۸. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۷۱ قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۲a/ نسخه (B1) ۷۱b/ نسخه (B2) ۷۶a.
۲۹. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۷۲ قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۲b/ نسخه (B1) ۷۲a/ نسخه (B2) ۷۶b.
۳۰. همو، به کوشش انوار احمد، ۱۷۲ قس با همو، نسخه مجلس برگ ۶۲b/ نسخه (B1) ۷۲b/ نسخه (B2) ۷۷a.

متأسفانه بدون رعایت امانت، بیت را به طور کامل حذف کرده است.^{۳۱}

کتابنامه:

- انوار احمد، (۱۹۹۹م)، مقدمه بر تذکره انیس الاحباء، پتنه.
- انیس لکهنوی، انیس الاحباء، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۸۹۳.
_____، _____، نسخه خطی کتابخانه بریتیش میوزیم (B1) به شماره ۱۶۸۰۷.
_____، _____، نسخه خطی کتابخانه بریتیش میوزیم (B2) به شماره ۲۲۷.
_____، _____، ۱۹۹۹م، به کوشش انوار احمد، پتنه.
- دادبه، اصغر، «خدمات ادیبان هند به بلاغت فارسی»، مجله جستارهای ادبی، سال ۱، شماره ۱، ۱۳۷۸.
- سهسرامی، کلیم، «اهمیت زبان فارسی در ترویج ادبیات اردو»، برگرفته از مجموعه سخنرانی‌های نخستین سمینار پیوستگی‌های فرهنگی ایران و شبه قاره، تهران و اسلام آباد، ۱۹۹۳م.
- صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۸۴)، تاریخ ادبیات ایران، تهران.
- مسعودی، عبدالله، (۱۳۸۵) تذکره نویسی، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران.
- مؤذنی، علی محمد، «نگاهی کوتاه به تاریخچه زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره»، برگرفته از مجموعه سخنرانی‌های نخستین سمینار پیوستگی‌های فرهنگی ایران و شبه قاره، تهران و اسلام آباد، ۱۳۷۲.
- ناطق شریف، مریم، «انیس لکهنوی»، برگرفته از دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره، تهران، ۱۳۸۴.
- نفیسی، سعید، (آبان و آذر ۱۳۰۸)، ادبیات فارسی در هندوستان، ارمغان، سال ۱۰، شماره ۸-۹.

ز) آشفستگی در روش کار و شیوه تصحیح مصحح:

از ایراداتی که می‌توان به روش ایشان کار گرفت اینست که این تصحیح با اینکه، با توجه به محدوده زمانی تصحیح (۱۹۹۶، ۱۹۹۹م) اثری نو و امروزی محسوب می‌شود و باید استانداردهای معمول را دارا باشد، فاقد هر گونه توضیحی در باب «علائم اختصاری» است که وی در متن مصحح خود از آنها استفاده کرده است. در بسیاری موارد، این امر باعث گمراهی مخاطب در تطبیق پانویس‌ها با متن می‌شود و خواننده را وادار می‌سازد بر اساس حدسیات خود مثلاً علامت اختصاری «خ ب» را علامت نسخه خطی کتابخانه خدابخش بپندارد و بسیاری از علائم همچون «کخ»^{۳۲} را نیز ندانسته رها کند. این در حالیست که انوار احمد در مقدمه مفصل پنجاه صفحه‌ای خود بر این کتاب، نکته‌ای از زندگی نامه صاحب تذکره و دیگر اطلاعات مربوط به زندگی و اثر وی را از قلم نینداخته است! همچنین ایشان در برخی موارد^{۳۳} اضافات نسخه بدل‌ها بر نسخه اساس را بدون هیچ علامتی وارد متن اصلی کردند و چه بسا این امر، خواننده را در تمیز منبع اصلی مطالب نقل شده، به اشتباه بیندازد.

به عنوان سخن آخر باید گفت که با بررسی دقیق چند برگ از بخش «فاصله» این تذکره و تطبیق آن با نسخه چاپی انوار احمد و نگاهی اجمالی بر سراسر این اثر، می‌توان نتیجه گرفت برخلاف گفته انوار احمد، ایشان به نسخه‌های مهمی چون مجلس یا موزه بریتانیا توجه نداشته که دچار چنین خطاهای ساده‌ای شده است و همچنین در تصحیح خود پایبند شرایط لازم و ساده و پیش پا افتاده تصحیح که بدانها اشاره شد، نبوده است. این موارد و مشابه آنها که اندک هم نیست، ضرورت تصحیح مجدد این تذکره مهم را ضروری ساخته است و این مهمترین انگیزه اینجانب از تصحیح مجدد این اثر بود.

۳۱. همو، نسخه (B1) برگ ۵۸b-۵۹a.

۳۲. انیس، به کوشش انوار احمد، ۶۵، ۱۷۰؛ نیز نک سراسر اثر.

۳۳. همو به کوشش انوار احمد، ۱۷۲-۱۷۳.

